

UDK 949.713*18*(048.1)
Stručni članak
Primljeno: 12. VI. 1992.

Mirjana Gross, Agneza Szabo,
„Prema hrvatskome građanskom društvu”

Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća. Izd. Globus, Zagreb 1992., 626 str.

MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ
Filozofski fakultet, Zagreb, Republika Hrvatska

Ovo je uspješna povijesna knjiga za razdoblje od 1860. do 1883. godine, koju su napisale dvije ugledne povjesničarke: dr. Mirjana Gross i dr. Agneza Szabo. Budući da je nastajala poput tkanja, vrlo je teško, a i nezahvalno, govoriti o radovima samo jednog autora i ocjenjivati njegov doprinos, konkretno, doprinos *Agneze Szabo*. Knjiga je rezultat znanstvenih spoznaja i shvaćanja obiju autorica, ali i njihova sporazuma i kompromisa, pri čemu treba spomenuti da je u nju utkan i rad desetka drugih hrvatskih i europskih povjesničara, koji su s određenih društvenih procesa skinuli veo tajne, te tako većim ili manjim doprinosom obogatili našu historiografiju.

Povijest nas uči da na našim prostorima ništa nije bilo lako ni brzo osim razaranja i destrukcije. Napredovanje, građenje novog, uklapanje u europske tokove uvijek je bilo neobično sporo i teško, što potvrđuje i ova knjiga. Industrijska revolucija ubrzala je razvoj europskog društva, i u kratkom vremenu dala mu osobine građanskog društva s novim shvaćanjem života. Kod nas je taj proces započeo uglavnom poslije 1848., ali je zatim pod pritiskom plemstva nastupila neoapsolutistička era, koja je završila 1860. i koja je razvoj na našim prostorima usporila.

U Hrvatskom saboru 1861. izloženi su problemi i predložena neka rješenja, ali mlado i nerazvijeno građansko društvo nema ih snage realizirati. Na duži rok kočili su to bečki krugovi iz istih razloga kao kasnije i peštanski krugovi, nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868.

Put k novom društvenom i gospodarskom sistemu bio je teoretski otvoren, ali u stvarnosti kočen, usporavan i onemogućivan, pa je u našim prilikama — uz složenost društveno-nacionalne strukture — trebalo uporno tražiti posebna rješenja. O tome se govori u svim dijelovima ove knjige. Dr. Agneza Szabo napisala je više značajnih dijelova knjige. Ona je autorica drugog poglavlja pod nazivom »Demografski i društveni procesi« s

potpoglavljima: »Generativni tokovi«, »Društvena kretanja« i »Urbanizacija« (str. 21—77).

Potpoglavlje »Generativni tokovi« govori o tome kako demografska kretanja od 1850. do 1880. nose obilježja predtranzicijskog razvoja, tj. razvoja prije demografske revolucije. Demografska kretanja u tom vremenu karakteriziraju visoke stope nataliteta i mortaliteta. Biološka je reprodukcija uvjetovana strukturama tradicionalnog i agrarnog društva, vrlo niskim nacionalnim dohotkom po stanovniku u uvjetima naturalne privrede, te raširenom nepismenošću i slabo razvijenim zdravstvom. Od 1857. do 1880. teritorij civilne Hrvatske, kojemu je 1860. bio priključen Srijem, a 1871. Varaždinska krajina — dakako bez Međimurja koje je 1861. pripojeno Ugarskoj i Rijeke koja je faktično izdvojena iz Hrvatske Riječkom krpicom — povećao se za 27%, a stanovništvo za 38%, tj. od 865.009 na 1.194.415 stanovnika. Prema autorici, to je povećanje gotovo isključivo posljedica proširenja teritorija. Gustoća naseljenosti na tom prostoru bila je vrlo mala, osim u Varaždinskoj županiji koja je imala sličnu gustoću naseljenosti kao Češka i Moravska, ali bez njihove industrijske razvijenosti. Autorica je iskoristila statistike za 1851., 1857., 1869. i 1880. godinu i radove Milovana Zoričića i Frana Vrbanića. Treba napomenuti da je, obuhvaćanjem vremena od 1851. do 1880., upotpunila i prvu knjigu Mirjane Gross »Počeci moderne Hrvatske« (Zagreb 1985., izd. Globus i Zavod za hrvatsku povijest), te da obje knjige treba i čitati u nastavku — a ja bih voljela vidjeti i treću knjigu — do kraja stoljeća, čime bi se dobila izuzetno vrijedna trilogija.

Drugo potpoglavlje, pod naslovom »Društvena kretanja«, obrađuje horizontalnu pokretljivost pučanstva, koja je najniža u Habsburškoj Monarhiji, što je još jedan pokazatelj ekonomske stagnacije Hrvatske. God. 1857. samo 3,8% pučanstva u civilnoj Hrvatskoj, a 1,7% u Vojnoj krajini, nije zavičajno na tom prostoru, dok Zagreb ima 25,5% takvih »stranaca«. Ovdje se navode i prvi podaci statistike o narodnosti iz 1851., koji su se pokazali neupotrebljivima, jer se domaći stanovnici, bilo katoličke bilo pravoslavne vjere, na području Hrvatske upisuju kao Hrvati ili Slavonci, dakle prema zemlji, a ne prema nacionalnom osjećaju, što je očito podupirao i Beč, želeći potisnuti nacionalne separatizme. Prilikom popisa 1857. iskazuje se opet samo religijska pripadnost, te je 88,73% stanovnika civilne Hrvatske i Slavonije pripadalo rimokatolicima. Nakon sjedinjenja Srijemske županije i Varaždinske krajine s civilnom Hrvatskom udio pravoslavnog pučanstva povećan je sa 9,75% na 15,38%. Autorica se osvrće na izvanredno visok postotak nepismenih na našim prostorima, na strukturu naselja u kojoj je broj trgovišta i gradova izuzetno malen, te konfrontira užu Hrvatsku s privredno razvijenijim slavonskim županijama. Piše o odnosima zaposlenog i nezaposlenog pučanstva, te o odnosu privredno aktivnih i privredno pasivnih (uzdržavanih) stanovnika, pa kaže da se od 1857. do sedamdesetih godina udio aktivnih u pučanstvu povećao sa 30% na 40%. Zaposlenost je, dakako, bila najveća u poljoprivredi, a struktura po zanimanjima pokazuje da je u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1869. godine svega 1,24%, a u Krajini 0,5% pučanstva živjelo od trgovine i prometa, od obrta oko 3% u Provincijalu i 0,1% u Krajini,

i da su sve te struke bile silno pogođene ekonomskom krizom 1873. godine. Udio intelektualnih zanimanja u zaposlenom pučanstvu iznosi oko 1%, pri čemu su i to većinom općinski i kotarski činovnici i svećenici, a učitelja i zdravstvenog osoblja još je manje. Sve što je opisala autorica je potkrijepila i tabelama. Šteta je što nije, kao za civilnu Hrvatsku, učinila isto i za Vojnu krajinu i Dalmaciju, za koje također postoje statistike, dakako s određenim različitostima u kategorijama popisa koje bi trebalo uskladiti.

Treće potpoglavlje, pod naslovom »Urbanizacija«, obrađuje statistički mjerena kretanja u devet gradova civilne Hrvatske, nakon što je zaključeno da je od 1851. do 1880. broj gradskog stanovništva porastao za svega 39,66%, da je prema tome urbanizacija tekla polagano, pa su i gradovi imali vrlo skroman udio u modernizaciji. Budući da je dr. Božena Vranješ-Šoljan obradila tu problematiku za razdoblje od 1890. do 1914., danas imamo završen proces istraživanja urbanizacije u civilnoj Hrvatskoj od polovice 19. stoljeća do prvoga svjetskog rata.

Dr. Agneza Szabo ima znatan udio u poglavlju »Odrednice društveno ekonomskog razdoblja« (295—368), najvećem, a po mojem mišljenju i najvažnijem u knjizi. U prvom potpoglavlju »Buđenje privredne energije i gospodarska izložba 1864.« napisala je drugi dio. Dobro je uočila da je Hrvatska na svoje izložbe bila potaknuta iznutra i izvana. Vanjski utjecaji vezani su uz velike svjetske izložbe, a na nutarnjem planu vodila se oštra borba između građanstva, koje je smatralo kako su pokretačke snage »obrtnost« i »trgovina«, i veleposjednika, koji su smatrali kako Hrvatsku treba razvijati kao agrarnu zemlju pa valja pomoći veleposjedima da što uspješnije prijeđu na robno-novčanu privredu, da se razviju i procvatu. Dr. Szabo dala je analizu eksponata Prve hrvatsko-slavonsko-dalmatinske izložbe 1864., nadopunivši tako ono što je dr. Miroslava Despot odlično napisala o toj izložbi prije četvrt stoljeća.¹ Možda je ipak trebalo navesti i razloge zbog kojih nijedna slična izložba nije održana u Zagrebu sve do 1891. godine, upućujući na Matkovićev predgovor Katalogu izložbe.²

Odlično je potpoglavlje »Poljoprivreda i život na selu« u kojemu su maksimalno iskorišteni statistički podaci za dokazivanje položaja seljaštva. Teškoće napuštanja starog naturalnog sistema privređivanja bile su praćene teškim mukama uhodavanja novoga tržišnog sistema, a sve u uvjetima raspada preživjelih kućnih zadruga, što je po mojem mišljenju izvanredno važno. U popisu literature valjalo je svakako navesti i rad dr. Dragutina Pavličevića »O agrarnim odnosima u Banskoj Hrvatskoj (1860—1873)«, objavljen u *Radovima Zavoda za hrvatsku povijest 1988.*, a

¹ Miroslava Despot, *Industrija građanske Hrvatske 1860—1873*. Izd. Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1970., 101—114.

² Predgovor je napisao Petar Matković, prvi profesor geografije na Zagrebačkom sveučilištu, poznat po svojim statističkim radovima i putopisima. Katalog »Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864. mjeseca kolovoza, rujna i listopada održavana u Zagrebu glavnome gradu trojedne kraljevine« (Zagreb 1864.) izazvao je živu reakciju, osobito kod predstavnika Srijemske županije, jer u opisu narodnosti na str. 18. među 10 narodnosti nisu posebno iskazani Srbi, već zajedno s Hrvatima, što je dakako učinjeno pod utjecajem popisa 1851.

ne samo Pavličeviću knjigu o kućnim zadrugama i hajdučiji. Zanimljivo je da oba autora dolaze do sličnih zaključaka, što je dokaz ispravnosti njihova rada. I ovom poglavlju Agneza Szabo dodala je tabele rađene na osnovi službenih statistika za civilnu Hrvatsku.

Sadržaj potpoglavlja »Akumulacija kapitala u vrijeme konjunktura i krize 1873« već sam otprilike poznavala iz jednog autoričina objavljenog rada.³ Međutim, ovdje je tekst pregledno sažet, a težište je stavljeno na krizu bankarstva 1873., kada banke počinju stagnirati, iako zemljišnorasteretne obveznice za zemlju kotiraju na bečkoj burzi 1873. u iznosu od 13,413.304 forinte, s vrlo povoljnim kursom i iznad 80% vrijednosti nominale. Potpoglavlju su pridodane i dvije tabele koje pokazuju akumulaciju štednih uloga i vrijednost poslovanja po vrstama prometa. Iz njih se vidi da su već 1868. davani i hipotekarni zajmovi, ali treba naglasiti da su pravo na takve zajmove imali samo veleposjednici, a obrtnici, trgovci i srednji seljaci nisu se mogli njima koristiti.

Zavod koji je proširio mogućnosti dobivanja kredita za sve nekretnine svima osnovan je tek 1892. pod nazivom Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna banka, dakle nakon velike izložbe u Zagrebu 1891., u vrijeme izgradnje nove željezničke stanice — koja upravo ove godine doživljava svoju stogodišnjicu. Autorica spominje da je i 1868. pokušano osnivanje jednog sličnog domaćeg zavoda, ali on nije skupio dovoljno dioničkog kapitala (trebalo je skupiti 50% upisane dioničke glavnice) (str. 316). Uskoro zatim osnovana je i Slavonska komercijalna i eskomptna banka u Osijeku, koja je otežala priliv kapitala Zagrebu iz slavonskog područja. Zapravo su bila tri pokušaja osnivanja domaćega kreditnog zavoda u Zagrebu, i tek je pri trećem pokušaju osnovan — onda kad su iza njega stale Ugarska hipotekarna, Ugarska eskomptna i bečka Union banka, koje su na izložbi 1891. vidjele da Hrvatska ima raznovrsnih proizvoda koje može ponuditi svjetskom tržištu. Zanimljivo je da su i prvi i drugi pokušaj vezani na neki način uz proširenje željezničke mreže u Hrvatskoj. Naime, u listopadu 1862., kada je prvi vlak dohuktao u Zagreb, Ante Jakić, ugledan zagrebački trgovac, i barun Lazar Hellenbach pokreću ideju da se osnuje Odbor za hrvatsko-slavonsku željeznicu i vjeresionu banku. Kako je Hellenbach smatrao da bi banka smjela davati kredit samo veleposjednicima za saniranje posjeda, i da bi morala biti u savezu s Ugarskom hipotekarnom bankom, došlo je do žive prepirke u tisku između Eugena Kvaternika i Lazara Hellenbacha, jer se Kvaternik zalagao za davanje kredita svima i bez oslonca na stranu banku, što je dakako i danas utopija. Banka nije osnovana, jer se na natječaj za upis dionica u siječnju 1863. nije javilo dovoljno upisnika, pa je tako propao i ozbiljan pokušaj da se brzo i domaćim kapitalom izgrade željezničke pruge (a zadovoljavajuća željeznička mreža nije izgrađena ni do danas!). Drugi je pokušaj bio 1865., dakle nakon izložbe u Zagrebu, i u vrijeme kada Društvo južnih željeznica, s potpuno stranim kapitalom, gradi željezničku prugu Zagreb — Karlovac. Ni taj pokušaj nije uspio, iako je pravila odobrio car već 1865. a upis trajao do 1868., i premda je iza njega osim

³ A. Szabo, Osnivanje i razvoj novčanih zavoda u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1846—1880. *Historijski zbornik*, 1985., 31—73.

Ante Jakića stajao i ugledni privrednik Guido Pongratz (čiji dvorac na početku Tuškanca i danas privlači svojom ljepotom). Razlozi su poznati. Slavonski veleposjednici nisu poduprli Zagreb kao svoje središte, razvijajući svoju posebnost na svim, pa i na bankarskom području, a možda su naprosto željeli biti daleko od siromaštva sjeverozapadne Hrvatske i već osiromašenih plemića Hrvatskog zagorja.

Željeznice i izložbe bile su dakle nosioci napretka, ali su banke ipak bile glavne. Neka mi oprost autorica što sam osnivanje Jakićeva vjeresijskog zavoda pomaknula nekoliko godina unatrag, tj. u 1862., i tako ispravila jednu grešku u našoj historiografiji. Slučajno sam naišla na te podatke u *Pozoru* i rekonstruirala zbivanja na osnovi desetak sitnih bilježaka u tim novinama, prateći Kvaternikove tragove, tj. njegovu polemiku s Hellenbachom, na osnovi koje je nastala i Kvaternikova knjiga »Hrvatski glavničar«, kao prvi priručnik o mogućnostima djelovanja bankarskog sistema i burzi.⁴

Dobro poznavanje novčarskog i poreznog sustava Hrvatske dr. Agneze Szabo došlo je do izražaja i u potpoglavlju »Hrvatsko-ugarska financijska nagodba i porezna opterećenja« (str. 471—485). Ta je nagodba, iako nije bila državni akt, jedan od najzanimljivijih i u historiografiji najviše tretiranih problema. Donijelo ju je konzervativno prougarski orijentirano plemstvo, ali se ono nije uspjelo održati na vlasti za čitavo vrijeme trajanja nagodbe. Nagodba nije pružala financijsku podlogu razvoju tržišne privrede i modernizacijskim nastojanjima — kako je objašnjeno u ovom potpoglavlju. Budimpešta se odupire modernizacijskim nastojanjima Hrvatske i drži u svojim rukama sve financijsko-gospodarske poslove, trgovinu i obrt.

Po mojem mišljenju revizije nagodbe 1873., 1880., 1889., 1906., pregovori na početku prvoga svjetskog rata i Mažuranićevo vrijeme pokazuju da su obje ugovorne strane shvatile kako se nagodba mora i može doradivati i mijenjati. Ali, čini se da s hrvatske strane nisu bili uključeni vrsni financijski, porezni i privredni stručnjaci, ljudi s velikim gospodarskim znanjem, pa je nagodba, dokle god je bila na snazi, ostala nedovoljno precizna i nedefinirana, ostavljajući Hrvatsku bez budžeta koji bi bio slobodno formiran, pa makar i uz nametanje narodu dodatnih poreznih obveza.⁵ Ugarska je strana vodila brigu o cijelom budžetu, nadglasavši uvijek u Hrvatsko-ugarskom saboru neznatnu hrvatsku manjinu, pa su županije bile jedino mjesto gdje se mogla razvijati samouprava. Szabo

⁴ M. Kolar-Dimitrijević, Sukob Eugena Kvaternika i baruna Lazara Hellenbacha oko stvaranja prvog kreditnog zavoda u Hrvatskoj. *Acta historico-oeconomica*, Vol. 18, Zagreb 1991.

⁵ Na tom principu gradio je Stjepan Radić zagrebačku oblasnu samoupravu 1927.—1928., nalazeći se na čelu Oblasnog odbora. On je posebnu pažnju posvetio upravo izradi proračuna, pri čemu je stavio velike zahtjeve na porezno jače posjednike. (M. Kolar-Dimitrijević, Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti 1927—1928. Radićev i Predavčev sabor, Zagreb 1992. Ponuđeno na tiskanje Arhivu Hrvatske.) Prema mojim spoznajama pregovori o reviziji Hrvatsko-ugarske nagodbe 1914. imali su znatno oštiji ton nego prijašnji pregovori. Među pregovaračima na hrvatskoj se strani nalazi i dr. Ivo Politeo, tada još bankarski činovnik i pravnik, a kasnije ugledni predstavnik odvjetničkog staleža u zemlji i u svijetu.

je pokazala da porezno opterećenje nije bilo jednoliko raspoređeno prema privrednoj moći, što je ugrožavalo male posjednike u Hrvatskoj i još više otežavalo ravnomjeran razvoj u cijeloj Translajtani. Vrlo su vrijedan prilog tabele o hipotekarnim teretima i raznim vrstama poreza, u čiju je izradu uloženo mnogo vremena, truda i vještine.

Poglavlje »Građanska kultura« (str. 527—562) već svojim naslovom govori da je riječ o novom, najmodernijem pristupu hrvatskoj povijesti. U potpoglavlju »Šenoino doba« Agneza Szabo analizira strukturu polaznika hrvatskih gimnazija (str. 552), sažimajući jedan svoj ranije objavljeni tekst. U potpoglavlju »Zagreb — glavni grad« (koji to postaje u vrijeme Bachova apsolutizma) autorica sintetizira rezultate svojih dugogodišnjih istraživanja o razvoju kulturnih institucija. U tim istraživanjima primijenila je posebnu metodologiju, utvrdivši vodeće nosioce modernizacije — i ličnosti i institucije.⁶

Knjiga je i konceptijski i sadržajno i metodološki vrijedno djelo. Potpuno je ispunila svoju zadaću da povijest Hrvatske promatra u njezinoj ukupnosti, totalitetu. Postavila bih joj samo jednu zamjerku: što se umjesto bilježaka samo na kraju navodi najvažnija literatura. Mislim da je trebalo postupiti kao u knjizi »Počeci moderne Hrvatske«, pa makar knjiga bila i nešto deblja.

I bez želje da obeshrabrim čitatelje upozoravam da knjiga nije lagana za čitanje. Rađena je kao fino tkanje u kojemu je Europa osnova, niti u horizontali društveno-gospodarska podloga, a niti u vertikali ljudi i njihova akcija. Tekst je zgusnut, nabijen i činjenicama i zapažanjima, a važna mu je karakteristika da čitatelju ne nameće apsolutne zaključke, već ga navodi na razmišljanje, prepuštajući mu da sam formulira nova pitanja i potraži na njih odgovore.

⁶ Tom metodologijom, koja zaslužuje posebnu pažnju, izradila je A. Szabo monografiju »Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860—1873«, I—II, Zagreb 1987., 1988., a rezultate svoga rada izložila je u napisu »Probleme und Forschungsmethoden der gesellschaftlichen Struktur der Mitglieder und Amtspersonen der zentralen politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Institutionen Kroatiens. 1860—1873. — Zbornik *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa*, Wien 1985. O posebnostima i vrijednostima te metodologije piše i dr. Igor Karaman, i sam istaknuti istraživač ekonomske povijesti Hrvatske (*I. Karaman, Socijalitetni pristupi u socijalnohistorijskim istraživanjima*. U povodu knjige: *Agneza Szabo, Središnje institucije Hrvatske 1860—1873*. I—II. — *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 21, 233—244.

S U M M A R Y

ANNIVERSARY OF TWO CROATIAN HISTORIANS

From time to time, the ČSP marks significant anniversaries of more prominent Croatian historians. This time we wanted to recognise the eightieth anniversary of Miroslava Despot and the seventieth of Mirjana Gross. M. Švab provides a short biography of M. Despot. We decided to use her substantive bibliography in a different context.

Since at a recent promotion of M. Gross's book three colleagues spoke of her work in general, we decided to honour her by publishing those remarks. M. Matićka talks about her as a professor and N. Stančić about her contributions to the Croatian historiography. Although M. Kolar's piece deals more with A. Szabo's contribution to their common book, we decided to publish it as well.